

Indicators of Religious Upbringing of Children in the Qur'anic Thought of Ayatollah Khamenei

Habibullah Erfani¹, Javad Moslehi²

¹ Department of Quran and Psychology, Institute of Quran and Hadith, Al-Mustafa International University, Qom, Iran (**Corresponding author**). erfani1400@yahoo.com

² Department of Quran and Psychology, Institute of Quran and Hadith, Al-Mustafa International University, Qom, Iran. Javad_moslehi@miu.ac.ir

Abstract

In the contemporary era, human societies face complex challenges in cultural, social, and value dimensions, a situation that renders the religious upbringing of children—one of the fundamental pillars in the formation of religious and social identity—a vital issue. Despite the numerous studies conducted on religious upbringing, no systematic and analytical research has yet been carried out that examines the indicators of religious upbringing based on the Qur'anic thought of Ayatollah Khamenei, particularly in political, social, and economic dimensions. The present study, with the aim of elucidating and analyzing these indicators, employs a descriptive-analytical method and relies on library resources, especially the speeches and writings of the Supreme Leader, to explore the various aspects of religious upbringing in his intellectual system. The findings indicate that components such as insight (baṣīrah), critical thinking, spirit of effort, social responsibility, and economic efficiency are among the key indicators of religious upbringing in his thought. These indicators strengthen the individual and collective capacities of children, enabling them to engage in active religiosity and to realize religious values in political, social, and economic spheres. Accordingly, religious upbringing based on the Qur'anic thought of Ayatollah Khamenei provides a distinctive educational capacity for institutionalizing and operationalizing Islamic values in the personal and social life of the future generation.

Keywords: Religious Upbringing, Children, Islamic Education, Qur'anic Thought, Ayatollah Khamenei.

Received: 2024/09/22 ; **Revision:** 2024/12/06 ; **Accepted:** 2025/01/01 ; **Published online:** 2025/04/09

Cite this article: Erfani, H. & Moslehi, J. (2025). Indicators of Religious Upbringing of Children in the Qur'anic Thought of Ayatollah Khamenei. *Journal of transcendental education*, 4(1), p. 51-72.

Publisher: Teacher-Propagator Training Center of Seminaries
©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

Article type: Research Article
<https://tarbiatmotali.ismc.ir/>

شاخص‌های تربیت دینی فرزندان در اندیشه قرآنی امام خامنه‌ای

حبیب‌الله عرفانی^۱، جواد مصلحی^۲

^۱ گروه قرآن و روان‌شناسی، مجتمع آموزش عالی قرآن و حدیث، جامعة المصطفی العالمیه، قم، ایران (نویسنده مسئول).

erfani1400@yahoo.com

^۲ گروه قرآن و روان‌شناسی، مجتمع آموزش عالی قرآن و حدیث، جامعة المصطفی العالمیه، قم، ایران.

Javad_moslehi@miu.ac.ir

چکیده

در عصر حاضر، جوامع انسانی با چالش‌های پیچیده در ابعاد مختلف فرهنگی، اجتماعی و ارزشی مواجه‌اند که این وضعیت، تربیت دینی فرزندان را به‌عنوان یکی از ارکان بنیادین در شکل‌گیری هویت دینی و اجتماعی، به مسئله‌ای حیاتی تبدیل کرده است. با وجود مطالعات متعددی که در زمینه تربیت دینی انجام گرفته، پژوهشی که به‌صورت نظام‌مند و تحلیلی، شاخص‌های تربیت دینی بر مبنای اندیشه قرآنی آیت‌الله خامنه‌ای، به‌ویژه در ابعاد سیاسی، اجتماعی و اقتصادی را بررسی کند، تاکنون انجام نشده است. پژوهش حاضر با هدف تبیین و تحلیل این شاخص‌ها، با روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای، به‌ویژه بیانات و مکتوبات مقام معظم رهبری، به واکاوی ابعاد مختلف تربیت دینی در منظومه فکری ایشان پرداخته است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که مؤلفه‌هایی نظیر بصیرت، تفکر انتقادی، روحیه تلاش، مسئولیت‌پذیری اجتماعی و کارآمدی اقتصادی، از جمله شاخص‌های کلیدی تربیت دینی در اندیشه ایشان محسوب می‌شوند. این شاخص‌ها موجب تقویت قابلیت‌های فردی و جمعی فرزندان شده و آنان را در مسیر تدبیر فعال، و تحقق ارزش‌های دینی در عرصه‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، توانمند می‌سازند. بر این اساس، تربیت دینی مبتنی بر اندیشه قرآنی آیت‌الله خامنه‌ای، ظرفیت تربیتی ویژه‌ای در جهت نهادینه‌سازی و عملیاتی کردن ارزش‌های اسلامی در زیست فردی و اجتماعی نسل آینده فراهم می‌آورد.

کلیدواژه‌ها: تربیت دینی، فرزندان، تربیت اسلامی، اندیشه‌های قرآنی، آیت‌الله خامنه‌ای.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۰۱؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۹/۱۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۲؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۱/۲۰

استناد به این مقاله: عرفانی، حبیب‌الله؛ مصلحی، جواد (۱۴۰۴). شاخص‌های تربیت دینی فرزندان در اندیشه قرآنی امام خامنه‌ای. تربیت متعالی.

ص ۵۱-۷۲.

<https://tarbiatmotali.ismc.ir/>

نوع مقاله: پژوهشی

ناشر: مرکز تربیت معلم مبلّغ

۱۴۰۴/© نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند.

۱. مقدمه

در تعلیم حیات‌بخش دین اسلام، اهتمام ویژه‌ای به تربیت انسان شده است. ازاین‌رو، تربیت صحیح انسان در رأس همه فعالیت‌ها و رویدادهای مختلف زندگی قرار دارد و اساس هر فعالیت مطلوب و زیرساخت سعادت یک ملت را تشکیل می‌دهد (مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۹۴، ص ۱۹۸). اهمیت این امر ایجاب می‌کند که برخی از افراد جامعه فقط در حوزه تربیت دینی مردم کار کنند (خامنه‌ای، بی‌تا/ الف، ج ۲۸، ص ۲۴)؛ زیرا زیان‌های فردی و اجتماعی انسان تربیت‌نیافته، گاهی غیرقابل جبران است. چنانچه روایات امام علی (ع) «رُبَّ عَالِمٍ قَتَلَهُ جَهْلُهُ وَ مَعَهُ عِلْمُهُ لَا يَنْفَعُهُ» (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۲۳۳)، هشدار می‌دهد که نسبت به پیامدهای فردی و اجتماعی ناشی از رفتار انسان‌های تعلیم‌دیده و تربیت‌نیافته. براین اساس، تربیت همه‌جانبه از اساسی‌ترین نیازهای انسان در مسیر کمال است (خامنه‌ای، بی‌تا/ ب، ج ۳۱، ص ۵). با اینکه دوره تربیت انسان یک دوره نامحدود بوده و به معنای فرایند اثرگذار در تمام دوران زندگی انسان مطرح است (بانکی‌پور فرد و قماشچی، ۱۳۸۰، ص ۶۲)؛ اما طلایی‌ترین زمان تربیت، دوران کودکی یعنی از شش‌سالگی تا هجده‌سالگی است. برای اینکه در این مقطع، اساس شخصیت انسان شکل می‌گیرد (خامنه‌ای، بی‌تا/ الف، ج ۲۹، ص ۴)؛ بنابراین، لازم است در این دوران، نسبت به ابعاد تربیت فرزندان توجه شود. تربیت فرزند، ابعاد و جنبه‌های مختلف عقلانی، اجتماعی، جسمانی، ذهنی و فکری دارد؛ اما در عصر حاضر، تربیت با رویکرد دینی و مذهبی، بیشتر موردتوجه کارشناسان تربیتی است (تراشیون و بهشادمند، ۱۴۰۰، ص ۳۱). چون حفظ دین به‌عنوان زیربنای بینشی جامعه و استمرار فرهنگ دینی، مستلزم توجه به کیفیت تربیت دینی است (غفاری، ۱۳۹۵، ص ۱۰۵) و تربیت مطلوب، وقتی محقق می‌شود که بر اساس الگوی دینی باشد؛ زیرا ساختار وجودی انسان و شکل‌دهی یک انسان مطلوب از دیدگاه اسلام، تنها از طریق تربیت به دست می‌آید (خامنه‌ای، بی‌تا/ الف، ج ۱۱، ص ۸۹)؛ لذا، در دهه‌های اخیر در خصوص تربیت دینی، پژوهش‌های زیادی از سوی پژوهشگران انجام شده است (هاشمی و همکاران، ۱۴۰۳، ص ۳۹). باین‌وصف، پژوهش‌های تربیت دینی فرزندان وقتی اهمیت مضاعف پیدا می‌کند که اندیشه‌محور باشد؛ زیرا جهت‌دادن تربیت بر اساس اندیشه‌های دینی بزرگان و فقهای تراز اول جامعه اسلامی، اثرگذاری بیشتری دارد. یکی از فقهای اسلام‌شناس و دارای دیدگاه‌های ژرف دینی، مقام معظم رهبری، آیت‌الله خامنه‌ای است. به باور و اعتراف بسیاری از اندیشمندان و صاحب‌نظران اسلامی و غیراسلامی، مقام معظم رهبری شخصیت کم‌نظیر و دارای اندیشه عمیق دینی به شمار می‌رود (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۰، ص ۳۶۰). ازاین‌رو، نظریات و دیدگاه‌های ایشان به‌عنوان یک فقیه ژرف‌اندیش و جامع‌نگر در عرصه‌های مختلف زندگی به‌ویژه در عرصه

تربیت دینی فرزندان راهگشا و هدایت‌کننده است (بانکی‌پور فرد و قماشچی، ۱۳۸۰، ص ۴۳). از طرف دیگر، عدم توجه به دیدگاه‌های تربیتی معظم‌له، سبب می‌شود فرایند تربیت نسل جدید به‌گونه‌ای مطلوب و بر اساس آرمان‌های انقلاب اسلامی محقق نشده و حتی ممکن است الگوهای تربیتی نامطلوب جایگزین آن شود و در نتیجه، اسلام و انقلاب اسلامی آسیب ببیند (یوسف‌زاده، ۱۳۹۸، ص ۶۴). باتوجه‌به این مهم، در این پژوهش شاخص‌های تربیت دینی فرزندان بر اساس اندیشه قرآنی مقام معظم رهبری تبیین شده و به این پرسش پاسخ داده شده که شاخص‌های تربیتی دینی فرزندان در اندیشه قرآنی مقام معظم رهبری چیست؟ بدین منظور لازم است، شاخص‌های تربیت دینی فرزندان بر اساس اندیشه قرآنی مقام معظم رهبری در سه بُعد سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، توصیف و تحلیل شود.

۲. پیشینه پژوهش

جست‌وجوها نشان می‌دهد که آثار متعددی به بررسی تعلیم‌وتربیت اسلامی از منظر مقام معظم رهبری پرداخته‌اند. بااین‌حال، تمرکز این آثار عمدتاً بر اصول کلی تعلیم‌وتربیت بوده و شاخص‌های تربیت دینی فرزندان در ابعاد سیاسی، اجتماعی و اقتصادی به‌صورت مستقل و جامع بررسی نشده است. پژوهش حاضر درصدد پر کردن این خلأ علمی است.

جدول ۱- پیشینه تحقیق

شماره	نویسنده و تاریخ	عنوان اثر	محتوای کلی	خلأ پژوهشی
۱	میرزایی و نوروزی، ۱۳۹۴	تحلیلی بر مؤلفه‌های تربیت اخلاقی از منظر مقام معظم رهبری	بررسی مؤلفه‌های تربیت اخلاقی از دیدگاه رهبر معظم انقلاب	عدم تمرکز بر ابعاد سیاسی، اجتماعی و اقتصادی تربیت دینی فرزندان
۳	طاهری‌زاده و عزت‌پور، ۱۳۹۹	اصول و روش‌های تربیتی و اخلاق اسلامی از منظر آیت‌الله خامنه‌ای	بررسی تعلیم‌وتربیت و اخلاق اسلامی بر اساس بیانات مقام معظم رهبری	عدم پرداختن به شاخص‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی تربیت دینی فرزندان
۴	بیات و خسروبیگی، ۱۴۰۲	تعلیم‌وتربیت اسلامی از دیدگاه حضرت آیت‌الله خامنه‌ای	تحلیل راهبردها و کلیدواژه‌های تعلیم‌وتربیت اسلامی در بیانات رهبر معظم انقلاب	عدم تمرکز بر شاخص‌های تربیت دینی فرزندان
۵	فاطمی‌پور و رجایی، ۱۴۰۲	اصول، مراحل، عوامل، و موانع تربیتی (تربیت اسلامی ۲)	ارائه مجموعه‌ای جامع در محورهای اهداف، اصول، مراحل، عوامل و برنامه‌های تربیتی	نپرداختن اختصاصی به شاخص‌های تربیت دینی فرزندان
۶	حسن‌زاده و کبیری، ۱۴۰۳	روش تربیتی الگویی در اندیشه‌های حدیثی حضرت آیت‌الله خامنه‌ای (با تأکید بر نهج‌البلاغه)	تحلیل روش الگویی تربیت در اندیشه‌های حدیثی رهبر انقلاب	عدم پرداختن به شاخص‌های تربیت دینی فرزندان

شماره	نویسنده و تاریخ	عنوان اثر	محتوای کلی	خلا پژوهشی
۷	ملکی، ۱۴۰۳	درآمدی بر نظریه تعلیم و تربیت در بیانات حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای	بررسی نظریه تعلیم و تربیت در بیانات رهبر انقلاب	عدم بررسی شاخص‌های تربیت دینی فرزندان
۸	یوسفیان و همکاران، ۱۴۰۳	تربیت دینی از منظر رهبر معظم انقلاب امام خامنه‌ای	بررسی مبانی، اصول و ساحت‌های تربیت دینی در اندیشه رهبر معظم انقلاب	عدم تمرکز بر شاخص‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی تربیت دینی فرزندان

بررسی پیشینه تحقیق نشان می‌دهد که تاکنون پژوهش‌های متعددی درباره تعلیم و تربیت اسلامی و اندیشه‌های مقام معظم رهبری در این حوزه انجام شده است. با این حال، هیچ‌یک از این آثار به طور اختصاصی شاخص‌های تربیت دینی فرزندان را از منظر اندیشه قرآنی مقام معظم رهبری و در سه بُعد سیاسی، اجتماعی و اقتصادی بررسی نکرده‌اند. پژوهش حاضر این خلأ را پر کرده و با رویکردی جامع‌تر، ابعاد جدیدی از تربیت دینی فرزندان را تبیین می‌کند.

۳. روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش از نوع کیفی (توصیفی - تحلیلی) است که بر مبنای اطلاعات کتابخانه‌ای و بررسی بیانات و مکاتبات مقام معظم رهبری انجام شده است. در این راستا، ابتدا پرسش‌های تحقیق مطرح شده و داده‌های مرتبط با استفاده از کلیدواژه‌ها از منابع معتبر، گردآوری شده و سپس، با روش تحلیلی موردبررسی و استنتاج قرار گرفته‌اند.

۴. مفاهیم پژوهش

۴-۱. شاخص^۱

«شاخص» در لغت به معنای برآمده، فرد ممتاز، نمودار، نماینده، علامت و مشخص‌کننده آمده است و به‌عنوان نشانه‌ای عمل می‌کند که مسیر را مشخص کرده و در مسیر دستیابی به هدف یاری می‌رساند (شعبانی، ۱۳۸۲، ص ۱۰۹). در اصطلاح، تعاریف متعددی برای آن ارائه شده است مانند: «شاخص، یک راهنمای آماری است که می‌تواند تغییرات یک متغیر را نسبت به زمان پایه نشان دهد» (خلعبری، ۱۳۷۱، ص ۶۰۶). در تعریف دیگری گفته شده است: «شاخص، معیاری است که روند تغییر یک متغیر را نشان می‌دهد» (فرهنگ، ۱۳۷۹، ص ۵۴۵). در فرهنگ توصیفی علوم تربیتی، شاخص به‌عنوان علامت یا مقیاسی تعریف می‌شود که روابط میان دو یا چند متغیر (کمی و کیفی) را در یک بازه زمانی مشخص، به‌صورت ارزش‌های عددی بیان می‌کند تا مفهوم و معنای آن را روشن سازد (خلیلیان، ۱۳۹۳، ص ۲۷)؛

بنابراین، شاخص، معیار تشخیص برجسته‌ترین صفات و عناصر یک پدیده است.

۲-۴. تربیت

تربیت در لغت به معنای افزودن، رشد و نمو آمده است (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۴۸۳). در اصطلاح، تعاریف متعددی برای آن بیان شده: «تربیت عبارت است از هرگونه فعالیتی که معلمان، والدین، یا هر شخص دیگری به منظور اثرگذاری بر شناخت، نگرش، اخلاق و رفتار یک فرد دیگر، بر اساس اهداف معین شده انجام می‌دهد» (حسین‌نژاد، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۱۲)؛ بنابراین، تربیت فرایندی آگاهانه، هدفمند و نقشه‌ای از پیش معین شده است که در طی آن به شکوفایی استعدادهای مترقی کمک می‌شود.

۳-۴. دین

تنوع آرا و اختلاف‌نظرهایی در تعریف دین وجود دارد که در جای خود، تحقیقات زیادی را به خود اختصاص داده است. اما در این پژوهش بر اساس نیاز، به معنی لغوی و اصطلاحی آن اشاره می‌شود. واژه «دین» در لغت به معنای «پاداش»، «اطاعت و فرمان‌برداری» و «عادت» آمده است (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۸، ص ۷۲). در اصطلاح، طبق دیدگاه مقام معظم رهبری، دین راه روشن زندگی است (خامنه‌ای، بی‌تا/الف، ج ۲۳، ص ۴۲). مطابق دیدگاه ایشان، دین مجموعه‌ای از باورها و دستورالعمل‌هایی است که تمام فعالیت‌های آدمی را جهت می‌دهد تا سعادت او را در دنیا و آخرت تأمین کند.

۴-۴. تربیت دینی

در تربیت دینی، دو رویکرد وجود دارد که منجر به نگاه‌های دوگانه به موضوع گردیده است. طبق رویکرد نخست: «تربیت دینی مجموعه اعمال عمدی و هدفمندی است به منظور آموزش گزاره‌های معتبر یک دین به افراد دیگر، به نحوی که آن افراد در عمل و نظر به آن آموزه‌ها متعهد و پایند گردند» (داوودی و اعرافی، ۱۳۹۷، ص ۲۶) و بر اساس مبنای دوم: «تربیت دینی، تربیتی است برگرفته از منابع دینی یا مجموعه آموزه‌های مربوط به تعلیم و تربیت که از منابع دینی اتخاذ شده باشد» (گروه نویسندگان، ۱۳۸۸، ص ۳۳). تعریف دوم عام‌تر است و شامل تربیت سیاسی، اقتصادی، اخلاقی، اجتماعی و عقلانی و سایر موارد می‌شود. در نگاه مقام معظم رهبری نیز تربیت، معنای وسیعی دارد و به معنای رشد و نمو و حرکت انسان به سمت هدف و کمال انسانی است (بانکی‌پور فرد و قماشچی، ۱۳۸۰، ص ۵۳)؛ بنابراین، در تربیت دینی فرزندان، رشد ابعاد و جنبه‌های مادی و معنوی انسان مورد توجه است.

۵. شاخص‌های تربیت دینی

شاخص تربیتی به معیارهایی اشاره دارد که میزان رشد تربیت را در جنبه‌های مختلف، با مقایسه افراد

در هریک از این ابعاد، ارزیابی می‌کند (فرمپینی‌فراهانی، ۱۳۷۸، ص ۲۷۷). براین‌اساس، منظور از شاخص در این پژوهش، ویژگی‌های برجسته تربیتی است که مسیر تربیت را مشخص کرده و متربی را در دستیابی به اهداف تربیتی یاری می‌دهد. شاخص‌های تربیت دینی فرزندان می‌توانند در ابعاد مختلفی همچون اعتقادی، اخلاقی، رفتاری، عاطفی، زیستی، عقلانی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و دیگر زمینه‌ها بررسی شوند. بااین‌حال در این پژوهش، شاخص‌ها صرفاً در ابعاد سیاسی، اجتماعی و اقتصادی موردبررسی قرار گرفته‌اند.

۱-۵. شاخص‌های تربیت دینی فرزندان در بُعد سیاسی

سیاست به معنای اداره‌کردن و حکمرانی بر رعیت (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۷، ص ۳۳۶) یا «مدیریت، توجیه و تنظیم زندگی اجتماعی انسان‌ها، در مسیر حیات معقول» است (جعفری، ۱۳۶۹، ص ۴۷). تربیت فرزندان در بُعد سیاسی به معنای پرورش فضایل، ارزش‌ها، دانش و مهارت‌های موردنیاز در عرصه سیاسی، مطابق شاخص‌های دینی است (الیاس، ۱۳۸۵، ص ۱۸۰). در اندیشه مقام معظم رهبری، رابطه غیر گسستی میان سیاست و تربیت وجود دارد. مطابق این نگاه، تربیت دینی زیربنای سیاست‌ورزی اسلامی است. ایشان ضمن تفکیک سیاست از قدرت‌طلبی، تربیت دینی در بُعد سیاسی را عهده‌دار تنظیم صحیح روابط فردی و اجتماعی فرزندان و در نهایت، وصول به کمال واقعی و راه رسیدن به سعادت می‌داند (خامنه‌ای، بی‌تا/ب، ج ۳۱، ص ۵). تربیت دینی فرزندان در بُعد سیاسی، دارای شاخص‌هایی مانند بصیرت سیاسی، تعقل و تفکر انتقادی، عدالت‌محوری و ظلم‌ستیزی، ولایت‌مداری، ایمان آگاهانه، توحیدی و آزاداندیشی سیاسی است.

۱-۱-۵. بصیرت سیاسی

از مهم‌ترین شاخص‌های تربیت دینی فرزندان در بُعد سیاسی، بصیرت سیاسی است. بصیرت به هرگونه آگاهی گفته نمی‌شود؛ بلکه نوع خاصی از بینش و آگاهی است. از همین رو است که منحرفان، گاهی توصیف به علم و آگاهی می‌شوند؛ ولی هیچ‌گاه گفته نمی‌شود آنها بصیرت دارند (باقری، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۱۰۴). بصیرت به معنای تیزبینی و ژرف‌نگری، باعث پیوند عمیق بین انسان و واقعیت موردنظر می‌شود. از همین رو، در قرآن بصیرت لازمه رستگاری دانسته شده است: «فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَا» (انعام، ۱۰۴)؛ و فرمان عمومی مبتنی بر بصیرت است: «قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُو إِلَى اللَّهِ عَلَى بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي» (یوسف، ۱۰۸).

بصیرت سیاسی به معنای تشخیص درست حق از باطل و حرکت به هنگام در جهت حفظ آن است.

بصیرت سیاسی به تعبیر عرف رایج، همان تحلیل سیاسی و فهم سیاسی است (خامنه‌ای، ۱۳۹۴، ج ۱۶، ص ۵۸). انسان بدون بصیرت سیاسی، کور است هرچند دانش زیادی داشته باشد؛ چون بیراهه حرکت می‌کند و نمی‌تواند بین حق و باطل تفکیک قائل شود: «لَيْسَ الْأَعْمَىٰ مَنْ يَعْمي بَصَرُهُ إِنَّمَا الْأَعْمَىٰ مَنْ تَعَمَّى بِصِيرَتِهِ» (پاینده، ۱۳۸۲، ص ۶۵۶). ازاین‌رو، مقام معظم رهبری تأکید زیادی به تربیت سیاسی فرزندان داشته و آن را لازمه حفظ ارزش‌ها و عنصر اساسی انقلابی بودن و انقلابی ماندن بیان می‌کند (خامنه‌ای، ۱۳۹۷/ الف، ص ۷۱۰). ایشان معتقد است اگر بصیرت بود، انسان گمراه نمی‌شود و در نبود بصیرت، آینده‌بدی در انتظار آدم است (غفاری، ۱۳۹۵، ص ۲۶۲)؛ بنابراین، لازمه فعالیت سیاسی، داشتن بصیرت سیاسی است و این مهم از طریق تربیت دینی، قابل دستیابی است.

۵-۱-۲. تعقل و تفکر انتقادی

از دیگر ویژگی‌های تربیت دینی فرزندان در بُعد سیاسی، داشتن تفکر انتقادی بر مبنای عقل سالم است. مهم‌ترین امتیاز انسان از سایر حیوانات، قوه تفکر و تعقل است (طباطبایی، ۱۳۵۱، ج ۱۳، ص ۱۵۵). ازاین‌رو، تعبیراتی چون «يعقلون»، «يفقهون»، «يتفكرون»، «اولوالالباب» و «اولوالابصار» که مربوط به تعقل و خردورزی است، بیش از ۸۱۱ بار در قرآن تکرار شده است که نشان‌دهنده اهمیت این واقعیت است (مسعودپور، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۱۸۹-۱۹۰). قرآن کریم علاوه بر درس تفکر، نسبت به تفکر انتقادی نیز توجه داده است: «فَبَشِّرْ عِبَادَ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ» (زمر، ۱۷). این آیه بیانگر اصل تفکر انتقادی است؛ زیرا در آن به واقعیتی اشاره شده که تفکر انتقادی به دنبال آن است. اینکه قبل از رد و یا پذیرش گفتار و ایده دیگران، درباره ابعاد آن به‌صورت نقادانه فکر شود، این همان چیزی است که در تفکر انتقادی دنبال می‌شود (دپل، ۱۳۹۷، ص ۱۷). تفکر به این مفهوم باعث می‌شود تا انسان به‌جای اینکه یک دریافت‌کننده منفعل در زمینه اطلاعات باشد، به یک گیرنده فعال تبدیل شود. متفکران انتقادی به‌صورت دقیق در مورد ایده‌ها، فرضیات و پدیده‌ها می‌اندیشند و در صورت لزوم، آنها را رد می‌کنند یا می‌پذیرند. پس برخورداری از این ویژگی برای کنشگر سیاسی لازم است (معاونت پژوهش و آموزش مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۹۵، ص ۱۲۳). بر اساس تفکر انتقادی، انسان از چارچوب تنگ عقلانیت ابزاری پا فراتر گذاشته و باتکیه بر عقلانیت انتقادی به قضایا و پدیده‌های سیاسی نگاه می‌کند (خامنه‌ای، ۱۳۹۴، ص ۱۰۳). در شرایط کنونی که استعمار فکری از هر زمان دیگری بیشتر فعال بوده و درصدد القای اندیشه‌های دیکته شده نسبت به نسل جوان است، لازم است فرزندان و نسل امروز، متفکر به تفکر انتقادی برون‌محور تربیت شود؛ تا در مقابل ایده‌ها و باورهای تھی از عقلانیت و معنویت، دریافت‌کننده منفعل نبوده و دارای استدلال و استقلال فکری باشند (خامنه‌ای، ۱۳۹۵، ص ۱۲۴). بنابراین، لازم است تفکر

انتقادی به عنوان شاخص برجسته تربیتی مورد اهتمام قرار گیرد.

۵-۱-۳. عدالت‌محوری

یکی دیگر از شاخص‌های محوری در بُعد سیاسی تربیت فرزندان، عدالت‌محوری است. عدالت از نگاه اسلام محور همه چیز است؛ «وَالْعَدْلُ أَسَاسٌ فِي قَوَامِ الْعَالَمِ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۵، ص ۸۳) و در تمام شئون زندگی خصوصاً در بُعد سیاسی، نقش اساسی دارد (خامنه‌ای، بی‌تا/ الف، ج ۲۷، ص ۳۵). آنگاه برای تربیت نیروی عدالت‌خواه که نیاز اساسی جامعه اسلامی است، بایستی ویژگی عدالت در دوران کودکی در وجود انسان نهادینه شود (خامنه‌ای، بی‌تا/ الف، ج ۲۳، ص ۸). پس یکی از راه‌های گسترش عدالت به خصوص عدالت سیاسی، تربیت افراد عدالت‌محور است. بر اساس دیدگاه‌های تربیتی، اساس شخصیت انسان در دوران کودکی شکل می‌گیرد. هفت سال اول و دوم تربیت، جزء دوران طلایی تربیت است و در این سنین می‌توان شخصیت کودک را به گونه‌ای مطلوب رشد داد (خامنه‌ای، بی‌تا/ الف، ج ۲۹، ص ۴)؛ لذا، حضرت علی (ع) فرزندش امام حسن مجتبی (ع) را در دوران طفولیت به رعایت عدالت سفارش می‌کند و می‌فرماید: «يَا بُنَيَّ أَنْظُرْ كَيْفَ تَحْكُمُ فَإِنَّ هَذَا حُكْمٌ وَاللَّهُ سَائِلُكَ عَنْهُ يَوْمَ الْقِيَامِ» (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۳، ص ۹۹)؛ بنابراین، لازم است شاخص عدالت‌محوری در عرصه تربیت دینی تعریف و نسبت به اجرای آن اقدام شود.

۵-۱-۴. ولایت‌مدار انقلابی

از منظر قرآن کریم، یکی از خصوصیات تربیتی فرد مسلمان، پذیرفتن ولایت خداوند متعال، رسول اکرم (ص)، ائمه معصومین (ع) و کسانی هستند که در مسیر خداوند و ائمه قرار دارند. «اساسی‌ترین مسئله دین، مسئله ولایت است؛ چون ولایت، نشانه و سایه توحید است» (خامنه‌ای، بی‌تا/ الف، ج ۱۳، ص ۴) و برای هر فرد مسلمان لازم است بدان ملتزم باشد (قبادی، ۱۳۸۲، ص ۵۰)؛ زیرا ولایت، همه چیز و محور همه حرف‌ها است (جعفری، ۱۳۹۳، ص ۳۲۸)؛ لذا، تربیت فرزند متدین و پایبندی به ارزش‌های دینی به خصوص در بُعد سیاسی، بدون توجه به مسئله ولایت‌پذیری غیر ممکن است. امکان ندارد تربیت الهی جز با شناخت حقیقت ولایت و پذیرش آن محقق شود؛ زیرا تربیت بدون درک ولایت، همان نظریه انسان‌گرایی معاصر است که تکیه بر توانایی‌های محدود بشری دارد و ویژگی‌ها و الگوهای الهی را نادیده گرفته است (بشیری و حیدری، ۱۳۹۶، ص ۵۱۸)؛ بنابراین، شاخص ولایت‌پذیری، یکی از مؤلفه‌های مهم تربیتی است که نهادینه کردن آن در همه ابعاد به‌ویژه در بُعد سیاسی، نقش فوق‌العاده‌ای دارد و برای تحقق آن باید از طریق تربیت اسلامی اقدام شود.

۵-۱-۵. ایمان آگاهانه توحیدی

یکی دیگر از شاخص‌های مهم تربیت دینی در بُعد سیاسی، ایمان توحیدی است. ایمان یعنی باور و حرکت آگاهانه، زیرا ایمان دو گونه دارد: ایمان کورکورانه و ایمان تقلیدی؛ ایمانی که دنباله‌روی محض از نیاکان و گذشتگان یا از روی تعصب است «إِذَا قِيلَ لَهُمْ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ» (بقره، ۱۷۰)، چنین ایمانی ارزش ندارد، چون به‌سادگی از بین می‌رود. نوع دیگر، ایمان از روی شعور و آگاهی و معرفت است. این ایمان ارزشمند است؛ چون استحکام و دوام دارد (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، ص ۱۷۹)؛ بنابراین، باوری مهم است که از روی بصیرت و چشم‌باز است، نه باورهای تقلیدی؛ زیرا با ایمان آگاهانه می‌توان به اهداف مادی و معنوی دست‌یافت؛ لذا، مقام معظم رهبری ایمان توحیدی را یکی از سه عنصر اساسی نظام‌سازی و تمدن‌نویین اسلامی می‌داند «ایمان، علم و عدل» (خامنه‌ای/ الف، بی‌تا، ج ۴۲، ص ۱۳). از آنچه بیان شد می‌توان نتیجه گرفت که تربیت نسل مقاوم و استوار (نسل انقلابی)، باید از ایمان آگاهانه توحیدی برخوردار باشد تا در مسیر رشد و تعالی مادی و معنوی موفق باشد.

۵-۱-۶. آزاداندیشی سیاسی

آزاداندیشی سیاسی، امتیازی است که برخی انسان‌ها از آن برخوردار هستند. آزادی فکری و عقلانیت، از افتخارات تفکر ولایی است (خامنه‌ای، بی‌تا/ الف، ج ۳۷، ص ۲۵۶). از نگاه اسلام، جمود فکری برنتابیدن افکار و عقاید دیگران جایگاهی ندارد؛ زیرا چنین حالتی در زندگی سیاسی انسان زیان‌بار بوده و تبعات ناگواری را برای جامعه انسانی و اسلامی رقم می‌زند و بسیاری از مشکلات عالم بشری، از تفکر چنین انسان‌هایی نشئت می‌گیرد (خامنه‌ای، بی‌تا/ ب، ج ۱۳، ص ۴۲). البته، آزاداندیشی به معنای منفعل بودن در برابر نظرات و دیدگاه‌های دیگران نیست؛ بلکه مراد این است که انسان نسبت به عقاید و باورهای سیاسی دیگران بامتنات، سعه‌صدر و حساب‌شده برخورد کند (خامنه‌ای، بی‌تا/ الف، ج ۳۷، ص ۲۶۰). آزاداندیشی قرآنی «فَبَشِّرْ عِبَادِ، الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمْ أُولُوا الْأَلْبَابِ» (زمر، ۱۷-۱۸)؛ به مفهوم وسعت دیدگاه و کنش فعالانه توأم با احترام به دیدگاه‌های دیگران و نقد و بررسی عالمانه آن، چیزی است که در این آیه به آن اشاره شده است. آزاداندیشی عالمانه، آگاهانه و بدون تعصب، بسیار ارزشمند بوده و در غیر از فضای آزاداندیشی هدفمند و سازنده، رشد و تحول غیرممکن است (خامنه‌ای، بی‌تا/ الف، ج ۲۷، ص ۳۵). البته آزاداندیشی سیاسی، یک مقوله آموزشی و یادگرفتنی است و باید فضای تربیتی به‌گونه‌ای هموار شود که آزاداندیشی از دوران کودکی تا به نوجوانی و جوانی در وجود انسان نهادینه شود (خامنه‌ای، ۱۳۹۷/۰۲/۱۹)؛ بنابراین، ضرورت ایجاب می‌کند به آزاداندیشی سیاسی

به‌عنوان شاخص تربیتی نگاه شود و برای نهاده‌کردن آن اقداماتی از طریق نهادهای تربیتی به عمل آید.

۲-۵. شاخص‌های تربیت دینی فرزندان در بُعد اجتماعی

تربیت دینی فرزند، تک‌بعدی نیست؛ بلکه ابعاد و ساحت‌های متعددی دارد. ممکن است برخی از مکاتب در یک یا چند بُعد تربیت فرزند تمرکز داشته باشد (بی‌ریا و همکاران، ۱۳۹۴، ج ۲، ص ۵۲۳، ۵۷۷)؛ اما در مکتب تربیتی اسلام به ابعاد گوناگون تربیتی توجه شده که در این پژوهش ابعاد سیاسی، اجتماعی و اقتصادی آن مدنظر است.

۲-۵-۱. امیدواری واقع‌بینانه

امید و آرزو نیروی محرک انسان در مسیر پیشرفت مادی و معنوی است و نقشی اساسی در نشاط و هدفمندی زندگی ایفا می‌کند. در آموزه‌های اسلامی، امید به رحمت الهی به‌عنوان عنصر حیات‌بخش معرفی شده است؛ «الْأَمَلُ رَحْمَةٌ لِلْأُمَّتِی وَ لَوْلَا الْأَمَلُ مَا رَضِعَتْ الْوَلَدَةُ وَلَدَهَا وَ لَاغْرَسَ غَارِسٌ شَجَرَهَا» (مجلسی ۱۴۰۳ق، ج ۷۴، ص ۱۷۳) و ناامیدی به‌عنوان حربه شیطان و عامل زوال فرد و جامعه در نظر گرفته شده است؛ «لَا تَيَاسُوا مِنْ رُوحِ اللَّهِ إِنَّهُ لَا يَيَاسُ مِنْ رُوحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ» (یوسف، ۸۷). براین اساس، مقام معظم رهبری نیز امید را عاملی کلیدی در تحقق تمدن نوین اسلامی دانسته و بر نقش نسل امیدوار در ساختن آینده‌ای مطلوب تأکید دارد (خامنه‌ای، بی‌تا/ الف، ج ۲۸، ص ۳۹). برخلاف تصور رایج، امید نه به معنای نادیده گرفتن واقعیات، بلکه نگاهی آگاهانه به آینده همراه با تلاش برای رفع موانع است (خامنه‌ای، ۱۴۰۲، ص ۴۵). ازاین‌رو، لازم است امید به‌عنوان شاخصی اساسی در تربیت فردی و اجتماعی، موردتوجه نهادهای آموزشی و فرهنگی قرار گیرد.

۲-۵-۲. تکلیف‌مداری واقع‌بینانه

تکلیف‌گرایی همواره عامل اصلی حرکت‌های تحول‌آفرین در تاریخ بوده و انسان‌های عمل‌گرا و تکلیف‌مدار نقش محوری در پیشرفت جوامع داشته‌اند. پیامبر اسلام (ص) باوجود سخت‌ترین مخالفت‌ها، بر انجام تکلیف الهی پای فشرد (خامنه‌ای، بی‌تا/ الف، ج ۱۲، ص ۹۴). این رویکرد، معنای حقیقی تکلیف‌گرایی را نشان می‌دهد که انسان را در مسیر تحقق اهداف متعالی، ثابت‌قدم نگاه می‌دارد (همان، ج ۱۱، ص ۱۰۵). انقلاب کربلایی امام حسین (ع) و انقلاب اسلامی ایران نیز نمونه‌هایی از حرکت‌های ماندگار مبتنی بر تکلیف‌مداری هستند (خامنه‌ای، ۱۳۹۲، ص ۲۸۹). برخلاف برخی تصورات، تکلیف‌گرایی نه تنها با نتیجه‌گرایی تعارض ندارد؛ بلکه آن را تقویت می‌کند و مستلزم شناخت وظیفه و اقدام به هنگام است (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، ص ۶۷۸). در این راستا، تربیت افراد تکلیف‌محور، از ضروریات

اجتماعی به شمار می‌رود؛ چراکه کارآمدی یک نظام با میزان تعهد آن به تکالیف شرعی سنجیده می‌شود (خامنه‌ای، بی‌تا/ الف، ج ۲۰، ص ۴۳). از این‌رو، تحقق این امر مستلزم اقدامات تعلیمی و تربیتی از نهاد خانواده و مراکز آموزشی است. باتوجه به این واقعیت مهم، لازم است نسبت به تربیت افراد تکلیف‌گرا، از خانواده و محیط‌های آموزشی و تربیتی شروع کرد؛ اینکه انتظار داشته باشیم این واقعیت بدون هیچ اقدامات تعلیمی و تربیتی محقق شود، غیرممکن است.

۳-۲-۵. تعهد و مسئولیت‌شناسی اجتماعی آگاهانه

هدف نهایی از خلقت انسان، دستیابی به کمال و سعادت است که بدون تعهد نسبت به خود و جامعه محقق نمی‌شود. تربیت اسلامی بر پایه احساس مسئولیت در قبال جامعه بنا شده است و این امر ریشه در تعالیم قرآنی و روایات معصومین (ع) دارد. بر اساس حدیث نبوی «مَنْ لَمْ يَهْتَمَّ بِأُمُورِ الْمُسْلِمِينَ فَلَيْسَ بِمُسْلِمٍ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۶۴)، بی‌تفاوتی نسبت به امور مسلمانان، نشانه ضعف در ایمان است. مصادیق این مسئولیت اجتماعی در قرآن کریم شامل امر به معروف و نهی از منکر، انفاق بدون منت، اصلاح ذات‌البین و توجه به نیازمندان است (قبادی، ۱۳۸۲، ص ۵۱). از سوی دیگر، مشکلات کنونی جامعه انسانی ناشی از مسئولیت‌گریزی است؛ درحالی‌که تربیت اسلامی بر پرورش افرادی متعهد نسبت به سرنوشت خویش و اجتماع تأکید دارد (خامنه‌ای، بی‌تا/ الف، ج ۱۴، ص ۶۶). بااین‌وصف، پرورش فرزندان مسئولیت‌پذیر در ابعاد فردی و اجتماعی، از اهداف اساسی تربیت دینی به شمار می‌آید (خامنه‌ای، بی‌تا/ ب، ج ۳۶، ص ۳۸). در مجموع، در حیطه تربیت فرزندان در بُعد اجتماعی، مهم است که به این امر توجه شود؛ تا فرزندان مسئولیت‌شناس و مسئولیت‌پذیر به جامعه انسانی تحویل داده شود.

۴-۲-۵. قانونمندی و انضباط اجتماعی

زندگی اجتماعی برای انسان‌ها ضروری بوده و انسان‌ها بدون آن قادر به استمرار حیات مادی و معنوی خود نخواهند بود. آنگاه زندگی اجتماعی نیازمند نظم و قانون و رعایت حقوق متقابل است (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، ص ۴۷۰). البته در صورتی می‌توان به جامعه، نظم و ثبات بخشید که حقوق و تکالیفی متقابل رعایت شود (خامنه‌ای، بی‌تا/ الف، ج ۳۱، ص ۲۰). این هدف نیز تنها در سایه تربیت صحیح اجتماعی محقق خواهد شد؛ یعنی انسان در بُعد اجتماعی باید به‌گونه‌ای تربیت شود که تحت هر شرایطی خود را موظف به رعایت نظم و انضباط اجتماعی و رعایت حقوق دیگران بداند (خامنه‌ای، ۱۴۰۲، ص ۱۲۴)؛ بنابراین، تربیت اجتماعی موجب می‌شود که انسان تنها به فکر خود نباشد؛ بلکه آرمان والای او جامعه‌ای مستقل، آزاد، قانون‌مدار و حکومت عادلانه باشد.

۵-۲-۵. روحیه تعاون و همکاری آگاهانه

انسان موجودی است اجتماعی که روحیه تعاون و همکاری با یکدیگر در نهاد او قرار داده شده است. با این وصف، انسان فطرتاً به همکاری، هم‌نوایی و همدلی گرایش دارد و بر اساس فرمایش امیرالمؤمنین علی (ع) «غُلِبَ وَ اللَّهِ الْمُتَخَاذِلُونَ» (نهج البلاغه، خطبه ۳۴)، پیروزی و شکست جامعه انسانی بستگی به نوع همدلی و همکاری آنها دارد (خامنه‌ای، بی تا/ الف، ج ۴۲، ص ۱۳). بر اساس همین مبنا خداوند متعال دستور به تعاون و همکاری می‌دهد «وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوَىٰ وَ لَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَ الْعُدْوَانِ» (مانده، ۲)؛ زیرا آنچه مانع ظلم و تعدی به حقوق دیگران می‌شود دو چیز است؛ قانون بیرونی و ایمان درونی انسان. از میان این دو، ایمان توحیدی به بهترین وجه ممکن و در هر شرایطی می‌تواند حالات نفسانی انسان را مهار کند (خامنه‌ای، بی تا/ الف، ج ۱۸، ص ۴۰).

نقطه مقابل این مسئله نیز وجود دارد؛ یعنی همیاری و همدردی اجتماعی ممکن است گاهی حالت اجبارگونه داشته باشد. اما حالت دیگر این است که انسان بر اساس ایمان درونی به حمایت دیگران می‌پردازد (خامنه‌ای، بی تا/ ب، ج ۴۰، ص ۴۹). این همان چیزی است که تربیت دینی در بُعد اجتماعی به دنبال تحقق آن است؛ به وجود آمدن حالتی که افراد بر اساس ایمان در مسیر پیشرفت با همدیگر همکاری داشته باشند.

۵-۲-۶. اتحاد و همدلی هدفمند

همدلی و پذیرش یکدیگر، نیاز اساسی جامعه انسانی و جوامع اسلامی است. انسان موجودی است که در تعامل با جامعه و مناسبات اجتماعی رشد می‌کند و به همان نسبت از نظر آثار وجودی خویش، بر اجتماع تأثیر می‌گذارد. این آثار و خواص وجودی، با تشکیل هویتی مستقل، یک موجودیت اجتماعی را پدید می‌آورد که به نحو مقتضی، فرد را تحت تأثیر و تربیت خویش قرار می‌دهد (شجاعی و همکاران، ۱۴۰۱، ص ۸۳). انسان در حیات اجتماعی نیازمند اتحاد و همدلی است. این اتحاد باید در سطوح مختلف ملی و فراملی، بین پیروان یک مذهب و مذاهب مختلف اسلامی نهادینه شود؛ تا اتفاقات مثبت رقم بخورد (خامنه‌ای، بی تا/ الف، ج ۳۰، ص ۳۱). مبنای تربیت اسلامی این است که افراد متواضع در برابر خداوند، دلسوز، مهربان، همدل، طرفدار اخوت با برادران ایمانی و جامعه ایمانی و استوار در برابر دشمنان و مستکبران پرورش دهد (همان، ج ۲۷، ص ۲۰)؛ برای اینکه «این اتحاد و همدلی، علاج قطعی بسیاری از مشکلاتی است که در کشور وجود دارد» (خامنه‌ای، ۱۳۹۱، ص ۱۲۴)؛ بنابراین، ضرورت ایجاد می‌کند که در راستای اتحاد به صورت مبنایی کار شود و مهم‌ترین نقطه آغاز آن، خانواده، مدارس و دانشگاه‌ها است.

۵-۲-۷. احترام به کرامت انسانی

کرامت انسانی از مفاهیم اساسی قرآنی «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ» (اسراء، ۷۰) و نشان‌دهنده کرامت ذاتی تمام انسان‌ها، بدون تمایز طبقاتی یا نژادی است (جهان‌بین، ۱۳۹۸، ص ۴۰). تکریم انسان از طریق تقویت عزت نفس و شکوفایی استعدادها، عامل پیشرفت جوامع است؛ درحالی‌که تحقیر، مانعی در مسیر توسعه محسوب می‌شود (منفرد، ۱۳۹۵، ص ۷). کرامت، زیرساخت تعالی فرد و جامعه است؛ زیرا بدون آن، انسان به پذیرش هرگونه خواری تن می‌دهد (جهان‌بین، ۱۳۹۸، ص ۸۲). تعبیر امیرالمؤمنین (علی (ع): «مَنْ كَرَّمَتْ عَلَيْهِ نَفْسُهُ، هَانَتْ عَلَيْهِ شَهَوَاتُهُ» (نهج البلاغه، حکمت ۴۹۹)، نشان‌دهنده نقش کرامت نفس در مهار امیال نفسانی است. باین‌وصف، در جامعه امروزی، بیش از هر زمان دیگر، ضرورت تکریم کرامت انسانی احساس می‌شود که این امر مستلزم فرهنگ‌سازی از محیط خانواده و مدرسه است (منفرد، ۱۳۹۵، ص ۸)؛ زیرا والدین و مربیان، نقش الگوی نظری و عملی را در این زمینه ایفا می‌کنند و می‌توانند فرهنگ احترام به کرامت انسانی را در نهاد کودکان و نوجوانان تقویت نمایند (خامنه‌ای، بی‌تا/ الف، ج ۳۴، ص ۴۸). ازاین‌رو، نهادینه‌سازی فرهنگ تکریم انسان، یکی از شاخص‌های اساسی تربیت دینی در بُعد اجتماعی محسوب می‌شود که متأسفانه در بسیاری از جوامع اسلامی به آن کم‌توجهی شده است.

۵-۲-۸. ارتباط اجتماعی سالم و سازنده

انسان در زندگی اجتماعی، نیازمند تعامل و برقراری روابط سالم و سازنده است؛ به‌گونه‌ای که این ارتباط موجب آرامش، رشد اخلاقی، اقتصادی و سیاسی گردد (مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۹۸، ص ۲۸۱). قرآن کریم به اصولی همچون صداقت، خوش‌رفتاری، رعایت ادب، خدمتگزاری، انفاق و ایثار برای تحکیم روابط اجتماعی اشاره دارد (مانده، ۲؛ صف، ۳؛ حجرات، ۱-۵؛ اسراء، ۲۲-۲۳؛ بقره، ۸۳، ۵۳؛ معارج، ۲۴؛ آل‌عمران، ۱۵۹). در سیره پیامبر اکرم (ص) نیز مشاهده می‌شود که ایشان برای ایجاد نظام اجتماعی سالم، حتی با غیرمسلمانان نیز پیمان بستند؛ بدون آنکه در ابتدا اسلام‌آوردن را شرط کنند (خامنه‌ای، ۱۳۹۱، ص ۱۳۷). این اقدام نشان‌دهنده اهمیت راهبردی روابط اجتماعی سالم است؛ زیرا انسان زمانی می‌تواند از این ارتباطات بهره‌مند شود و از ظلم و اجحاف بهره‌یزد که به‌درستی تربیت شده باشد (خامنه‌ای، بی‌تا/ الف، ج ۱۱، ص ۸۸). بنابراین، یکی از شاخص‌های اساسی تربیت دینی در بُعد اجتماعی، نهادینه‌سازی روابط سالم و پسندیده در میان افراد جامعه است.

۵-۳. شاخص‌های تربیت دینی فرزندان در بُعد اقتصادی

اسلام باتوجه‌به تمام ابعاد مادی و معنوی انسان، مسائل دنیا و آخرت را هم‌زمان پوشش می‌دهد و بر

اقتصاد به‌عنوان رمز بقا تأکید دارد؛ «وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا» (نساء، ۵). لذا، آشنایی مسلمانان با مسائل اقتصادی از طریق تعریف شاخص‌های تربیتی و نهادینه‌سازی آن در محیط‌های آموزشی، ضروری است که این پژوهش به‌صورت اجمالی به بررسی این شاخص‌ها می‌پردازد.

۵-۳-۱. خودکنترلی اقتصادی (تقوای اقتصادی)

یکی از شاخص‌های اساسی تربیت دینی در بُعد اقتصادی، تقوای اقتصادی یا خودکنترلی مالی است که به معنای مراقبت دائمی فرد از تعدی به حقوق مالی دیگران و حفظ آن از آلودگی به مال حرام است (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، ص ۱۱۳). تقوای اقتصادی حد و مرزی برای فعالیت‌های مالی ایجاد می‌کند تا انسان، آلوده به حق الناس نشود؛ چنانچه قرآن کریم از کسب مال حرام با تعبیر «سُحْت» یاد می‌کند: «سَمِعُونَ لِلْكَذِبِ أَكْأَلُونَ لِلْسُحْتِ» (مانده، ۴۲؛ طباطبایی، ۱۳۵۱، ج ۵، ص ۳۴۰). آموزش علمی و عملی تقوای اقتصادی، وظیفه خانواده و مراکز تربیتی است؛ زیرا فرد از دوران کودکی تا جوانی، از طریق مشاهده و تجربه در خانواده، توانمندی‌های لازم را در این زمینه کسب می‌کند (کریمی‌نیا، ۱۳۷۷، ص ۱۳۰). براین‌اساس، رفتار اقتصادی والدین و مربیان، الگویی برای فرزندان محسوب می‌شود. ازاین‌رو، خانواده‌های مسلمان باید نسبت به مسائل اقتصادی حساس بوده و نحوه درآمد و مصرف خود را بر اساس اصول اسلامی تنظیم کنند (خامنه‌ای، بی‌تا/ الف، ج ۱۳). بنابراین، آموزش تقوای اقتصادی از مهم‌ترین اصول تربیت فرزندان در بُعد اقتصادی است که خانواده‌ها و محیط‌های تربیتی باید به آن توجه ویژه‌ای داشته باشند.

۵-۳-۲. دغدغه‌مندی استقلال اقتصادی

مسائل اقتصادی ازجمله عوامل تأثیرگذار در سعادت فردی و اجتماعی انسان به شمار می‌آید؛ چراکه بر اساس قرآن کریم، مسائل مالی اساس زندگی را تشکیل می‌دهند: «وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا» (نساء، ۵). همچنین، مسائل مالی و اقتصادی می‌توانند بر ایمان فرد تأثیرگذار باشند؛ چنان‌که پیامبر اسلام (ص) فرموده‌اند: «كَادَ الْفَقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۳۰۷) که به اهمیت نقش اقتصادی در عزت و اقتدار فردی و اجتماعی اشاره دارد. مقام معظم رهبری نیز بر استقلال اقتصادی کشور تأکید دارند و آن را از استقلال سیاسی دشوارتر می‌دانند: «استقلال اقتصادی، از استقلال سیاسی مشکل‌تر و دیرپاب‌تر است» (خامنه‌ای، ۱۳۹۷/ الف، ص ۶۸). ایشان از دولت و تمامی اقشار جامعه می‌خواهند که در راستای استقلال اقتصادی تلاش کنند تا نظام اقتصادی در سطح خانواده‌ها و دولت به‌گونه‌ای باشد که همه بتوانند روی پای خود بایستند (خامنه‌ای، بی‌تا/ الف، ج ۵، ص ۸). براین‌اساس،

یکی از شاخص‌های تربیتی در حوزه اقتصادی، طبق اندیشه قرآنی مقام معظم رهبری، توجه به استقلال اقتصادی است که محیط‌های تربیتی باید به آموزش علمی و عملی آن اهتمام ورزند. متأسفانه در شرایط کنونی، بسیاری از خانواده‌ها فرزندان خود را وابسته و بی‌توجه به آینده اقتصادی تربیت می‌کنند.

۳-۳-۵. دغدغه‌مندی تدبیر معیشت سالم

بر اساس آموزه‌های دینی، تدبیر معیشت یکی از وظایف انسان مؤمن است. در روایتی از امام باقر(ع) آمده: «الْكَمَالُ كُلُّ الْكَمَالِ التَّفَقُّهُ فِي الدِّينِ وَ الصَّبْرُ عَلَى النَّاتِيَةِ وَ تَقْدِيرُ الْمَعِيشَةِ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۳۲). تدبیر معیشت به معنای سنجش و اندازه‌گیری در امور اقتصادی است که منجر به شکوفایی و رونق اقتصادی می‌شود؛ به شرط آنکه این تدبیر از اراده و دغدغه‌مندی درونی مردم نشأت گیرد (خامنه‌ای، بی‌تا/ الف، ج ۳۹، ص ۴). برای تحقق این امر، تمام افراد جامعه باید تقویت مسائل مالی و اقتصادی را در اولویت قرار دهند (خامنه‌ای، بی‌تا/ ب، ج ۱۵، ص ۲۱۵). باین‌وصف، تدبیر معیشت به‌عنوان یک شاخص تربیتی، نیازمند آموزش است که از طریق خانواده‌ها و محیط‌های تربیتی می‌تواند به فرزندان منتقل شود (خامنه‌ای، بی‌تا/ الف، ج ۴۲، ص ۱۶). باین‌حال، امروزه کمتر به این امر توجه می‌شود و بسیاری از فرزندان از مفهوم تدبیر معیشت و مدیریت اقتصادی آگاهی ندارند. بنابراین، ضروری است که نسبت به تدبیر معیشت به‌عنوان یک شاخص تربیتی توجه ویژه‌ای صورت گیرد.

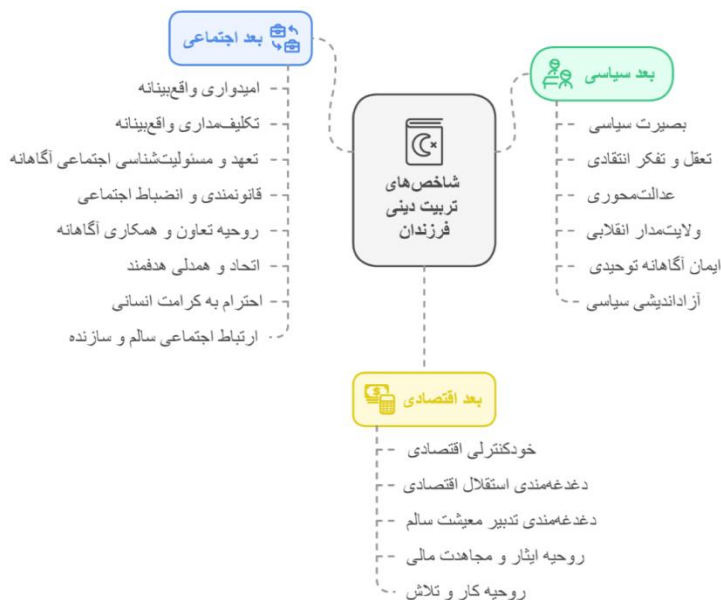
۴-۳-۵. روحیه ایثار و مجاهدت مالی

تربیت اسلامی بر این اصل استوار است که انسان تربیت شده باید برای خود و دیگران مفید باشد و یکی از راه‌های مفید واقع‌شدن در جامعه، کمک‌های اقتصادی است. نظام اقتصادی اسلام، علاوه بر عدالت اقتصادی و تأمین رفاه عمومی، توجه ویژه‌ای به همکاری‌های اقتصادی و انفاق دارد، قرآن کریم در آیه «مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَتَتْ سَنَابِلَ فِي كُلِّ سُنبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ» (بقره، ۲۶۱)، به ارزش انفاق و ایثار مالی اشاره کرده و انگیزه‌ای برای کمک به دیگران فراهم می‌آورد. مقام معظم رهبری نیز در بیانات خود به اهمیت ایثار مالی (خامنه‌ای، بی‌تا/ الف، ج ۹، ص ۹) و نقش خانواده در نهادینه‌کردن این روحیه تأکید دارد (خامنه‌ای، ۱۳۹۷/ ب، ص ۹۳). در نتیجه، ایجاد روحیه مجاهدت مالی به‌عنوان یکی از شاخص‌های مهم تربیت دینی در بُعد اقتصادی، از طریق تربیت دینی و اسلامی و ارتقای بینش مردم ممکن است.

۵-۳-۵. روحیه کار و تلاش

از نگاه اسلام، کار و تلاش ارزشمند است و انسان تنبل و بیکار به‌شدت مورد مذمت قرار گرفته است.

چنانچه رسول خدا(ص) راجع به جوانی که بیکار و تنبل بود فرمود: «سَقَطَ مِنْ عَيْنِي قَبْلَ وَكَيْفَ ذَلِكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ لِأَنَّ الْمُؤْمِنَ إِذَا لَمْ يَكُنْ لَهُ حَرَفُهُ يَعِيشُ بِدِينِهِ» (بروجردی، ۱۳۸۶، ج ۲۲، ص ۲۹۶). مقام معظم رهبری نیز به این حقیقت توجه ویژه داشته و روحیه کار و تلاش را به عنوان یک ضرورت اجتماعی می پذیرد و به آن توصیه می کند (خامنه‌ای، بی تا/ ب، ج ۱۷، ص ۷). لذا، یکی از شاخص‌های تربیتی در بُعد اقتصادی، ایجاد روحیه کار و تلاش برای متربی بوده که لازم است والدین و مربیان به آن توجه داشته باشند.

نمودار ۱- شاخص‌های تربیت دینی

۶. نتیجه‌گیری

این پژوهش به بررسی شاخص‌های تربیت دینی فرزندان در اندیشه‌های قرآنی مقام معظم رهبری پرداخته است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهند که تربیت دینی در ابعاد سیاسی، اجتماعی و اقتصادی دارای شاخص‌های مهمی است که در جهت تعالی فرد و جامعه تأثیرگذار هستند. در بُعد سیاسی، تفکر انتقادی، عدالت و ولایت محوری انقلابی، ایمان آگاهانه توحیدی و آزاداندیشی، از شاخص‌های کلیدی هستند که در صورت غفلت از آنها، فرد به آسیب‌های جدی مانند جمود فکری، عدم تدبیر سیاسی و ضعف در تفکر سیاسی مبتلا می‌شود. در بُعد اجتماعی، شاخص‌هایی همچون امیدواری، تکلیف‌مداری، تعهد و مسئولیت‌شناسی، قانونمندی، کرامت انسانی و ارتباط سالم اجتماعی به طور مستقیم با یکدیگر در ارتباط

هستند و نقص در هریک از این شاخص‌ها منجر به ناتوانی در تربیت دینی و اجتماعی می‌شود. در بُعد اقتصادی نیز، تقوای اقتصادی به‌عنوان محور اصلی دیگر شاخص‌ها مانند استقلال اقتصادی، تدبیر معیشت و مجاهدت مالی قرار می‌گیرد؛ بنابراین، برای تحقق تربیت دینی کامل، باید به ارتباطات میان این شاخص‌ها و اهمیت هریک در بستر عملی و نظری توجه ویژه‌ای داشت. این پژوهش بر ضرورت بسط آموزه‌های اسلامی در هریک از ابعاد یادشده تأکید دارد و می‌طلبد که تربیت دینی با رویکردی جامع و کاربردی در خانواده‌ها و محیط‌های آموزشی نهادینه شود.

— منابع —

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید (۱۴۰۴ق). شرح نهج البلاغه. محقق: محمد ابوالفضل ابراهیم. قم: مکتبه آیت‌الله المرعشی النجفی، ج ۱.

ابن فارس، احمد (۱۴۰۴ق). معجم مقاییس اللغة. عبدالسلام محمد هارون. قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ج ۲.

باقری، خسرو (۱۳۸۷). نگاهی دوباره به تربیت اسلامی. تهران، انتشارات مدرسه، چاپ هشتم، ج ۱.

بانکی پورفرد، امیرحسین؛ قماشچی، احمد (۱۳۸۰). تعلیم و تربیت از دیدگاه آیت‌الله العظمی خامنه‌ای. تهران، وزارت آموزش و پرورش.

بروجردی، سید حسین (۱۳۸۶). جامع احادیث الشيعة. محقق: جمعی از محققان. تهران: فرهنگ سبز، ج ۲.

بشیری، ابوالقاسم؛ حیدری، مجتبی (۱۳۹۶). روان‌شناسی شخصیت: نظریه‌های شخصیت با نگرش به منابع دینی. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

بیات، رضا؛ خسرویگی، حدیثه (۱۴۰۲). تعلیم و تربیت اسلامی از دیدگاه حضرت آیت‌الله خامنه‌ای. در: اولین همایش بین‌المللی معلمان برتر و مدارس پیشرو در هزاره سوم.

بی‌ریا، ناصر و همکاران (۱۳۹۴). روان‌شناسی رشد با نگرش به منابع اسلامی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ ششم، ج ۲.

پاینده، ابوالقاسم (۱۳۸۲). نهج‌الفصاحه. تهران: دنیای دانش، چاپ چهارم.

تراشیون، علیرضا؛ بهشادمند، محمدرضا (۱۴۰۰). آینه‌های رویه‌رو (مهارت‌های تربیت فرزند). اصفهان: مهرستان.

جعفری، حسینعلی (۱۳۹۳). جلوه اهل خراسان. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.

جعفری، محمدتقی (۱۳۶۹). حکمت اصول سیاسی اسلام. قم: بنیاد نهج البلاغه.

جمعی از نویسندگان (۱۳۹۰). بانک جامع مقالات آیت‌الله سید علی خامنه‌ای. اصفهان: مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان.

جهانبین، فرزاد (۱۳۹۸). باغبانی فرهنگ. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.

حسن‌زاده، حسن؛ کبیری، زهرا سادات (۱۴۰۳). روش تربیتی الگویی در اندیشه‌های حدیثی حضرت آیت‌الله خامنه‌ای (با تأکید بر نهج البلاغه). پژوهش‌نامه علوم حدیث تطبیقی، ۱۱(۲۰)، ص ۶۷-۹۶.

حسینی‌نژاد، علی (۱۳۸۹). سیره تربیتی پیامبر و اهل‌بیت (ع) (تربیت فرزند). قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ هشتم، ج ۱.

خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۱). یازده گفتار پیرامون بیداری اسلامی. تهران: یازده گفتار پیرامون بیداری اسلامی.

خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۲). آفتاب در مصاف. تهران: مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی.

خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۴). شرح نامه. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی، ج ۱۶.

خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۵). برای حقیقت. تحقیق: مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.

خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۷/الف). گفتمان معاصر (۱) فلسفه انقلابی بودن. محقق: معاونت پژوهش و آموزش مؤسسه

- پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی. تهران: نهضت نرم‌افزاری.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۷/ب). معارف انقلاب اسلامی. محقق: علیرضا مختارپور. تهران: انقلاب اسلامی.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۸). سیاست از منظر حضرت آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای. محقق: امیر سیاه‌پوش. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۸). عرصه‌های حضور اجتماعی زن. محقق: امیرحسین بانکی‌پور فرد. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۴۰۲). جهاد تبیین در اندیشه حضرت آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای. محقق: سعید صلح میرزائی. تهران: مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۷/۰۲/۱۹). بیانات در دانشگاه فرهنگیان. قابل دسترسی در: <https://khl.link/f/39542>
- خامنه‌ای، سید علی (بی تا/الف). بیانات. بی جا: بی تا، ج ۲۷-۳۰، ۱۱-۱۲، ۲۳، ۳۷، ۱۳-۱۴، ۴۲، ۱۸، ۵، ۳۹، ۳۴، ۲۰.
- خامنه‌ای، سید علی (بی تا/ب). مکتوبات. بی جا: بی تا، ج ۳۱، ۱۳، ۳۶، ۲۷، ۱۵، ۴۰، ۱۷.
- خلعتبری، فیروز (۱۳۷۱). مجموعه مفاهیم پولی بانکی و بین‌المللی. نشر شب‌اوین.
- خلیلیان، محمد جمال (۱۳۹۳). شاخص‌های ارزیابی تسهیل مبادلات در بازار اسلامی. قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی.
- داوودی، محمد؛ اعرافی، علیرضا (۱۳۹۷). سیره تربیتی پیامبر(ص) و اهل بیت(ع) بر تربیت دینی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ سیزدهم.
- دپل، ریچارد؛ الدار، لیندا (۱۳۹۷). تفکر انتقادی. ترجمه اکبر سلطانی. تهران: اختران.
- شجاعی، مسلم و همکاران (۱۴۰۱). اصول و روش‌های تربیت اجتماعی و دینی، از منظر قرآن کریم. روان‌شناسی اجتماعی، ۱۰(۶۳).
- شعبانی، حسین (۱۳۸۲). مقدمات برنامه‌ریزی آموزشی. تهران: رشد.
- طاهری‌زاده، مریم؛ عزت‌پور، مهدیه (۱۳۹۹). اصول و روش‌های تربیتی و اخلاق اسلامی از منظر آیت‌الله خامنه‌ای. در: هفتمین همایش علمی- پژوهشی توسعه و ترویج علوم تربیتی و روان‌شناسی ایران.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۵۱). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: انتشارات اعلمی، ج ۱۳، ۵.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن. مصحح: فضل‌الله یزدی طباطبایی. تهران: ناصرخسرو، چاپ سوم، ج ۳.
- غفاری، مصطفی (۱۳۹۵). از نیمه خرداد: طرحی از اندیشه و رهبری حضرت آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای. تهران: نهضت نرم‌افزاری.
- فاطمی‌پور، علی؛ رجایی، مرتضی (۱۴۰۲). اصول، مراحل، عوامل، و موانع تربیتی (تربیت اسلامی ۲). قم: شهید کاظمی.
- فراهیدی، خلیل ابن احمد (۱۴۰۹ق). العین. قم: نشر هجرت، چاپ دوم، ج ۸-۷.
- فرمehنی فراهانی، محسن (۱۳۷۸). فرهنگ توصیفی علوم تربیتی. تهران: اسرار دانش.
- فرهنگ، منوچهر (۱۳۷۹). فرهنگ علوم اقتصادی. تهران: نشر پیکان، چاپ هشتم.
- قبادی، خسرو (۱۳۸۲). مجموعه مقالات همایش آسیب‌شناسی تربیت دینی در آموزش و پرورش. قم: مؤسسه فرهنگی و انتشارات محراب قلم.

- کریمی نیا، محمدعلی (۱۳۷۷). *الگوهای تربیت اجتماعی*. قم: نشر پیام مهدی.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). *الکافی*. مصحح: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی. تهران: دارالکتب الإسلامية، چاپ چهارم، ج ۲-۱.
- گروه نویسندگان (۱۳۸۸). *تربیت دینی در جامعه اسلامی معاصر*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). *بحارالانوار*. جمعی از محققان. بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ دوم، ج ۷۵-۷۴.
- مسعودپور، سید علی اکبر (۱۳۸۶). *سیاست در قرآن*. تهران: سازمان عقیدتی-سیاسی جمهوری اسلامی ایران، ج ۱.
- معاونت پژوهش و آموزش مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی (۱۳۹۵). *برای حقیقت*. تهران: نسیم انقلاب.
- ملکی، حسن (۱۴۰۳). *درآمدی بر نظریه تعلیم و تربیت در بیانات حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای*. قم: انتشارات انقلاب اسلامی.
- منفرد، مهدی (۱۳۹۵). *کرامت انسان از دیدگاه قرآن و روایات*. قم: دفتر نشر مصطفی.
- مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی (۱۳۹۴). *منشور معارف انقلاب اسلامی: پیام دهم خرداد ۱۳۶۹ حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای به مناسبت نخستین سالگرد ارتحال حضرت امام خمینی*. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی، چاپ سوم.
- مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی (۱۳۹۸). *مقالاتی از اندیشه نامه انقلاب اسلامی*. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
- میرزایی، سیاوش؛ نوروزی، رضا علی (۱۳۹۴). *تحلیلی بر مؤلفه‌های تربیت اخلاقی از منظر مقام معظم رهبری*. معرفت اخلاقی، شماره ۱۸، ص ۷۷-۱۰۰.
- هاشمی، احمد و همکاران (۱۴۰۳). *اصول و روش‌های تربیت دینی و بصیرت‌افزایی از منظر قرآن کریم و نهج البلاغه*. پژوهش و مطالعات علوم اسلامی، ۶(۶۱)، ص ۳۶-۴۵.
- الیاس، جان (۱۳۸۵). *فلسفه تعلیم و تربیت*. ترجمه عبدالرضا ضرابی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- یوسف‌زاده، حسین (۱۳۹۸). *خصوصیات نظام اندیشه آیت الله خامنه‌ای*. *مطالعات اندیشه معاصر مسلمین*، ۵(۱۰)، ص ۶۱-۸۶.
- یوسفیان، نعمت‌الله؛ داودی، محمد؛ بهزاد، کاظم (۱۴۰۳). *تربیت دینی از منظر رهبر معظم انقلاب امام خامنه‌ای*. قم: زمزم هدایت.